

НОВІ ВЕРСІЇ ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано нові підходи у сучасній білоруській історіографії етнічної історії східних слов'ян.

Ключові слова: білоруська історіографія, етнічна історія, східні слов'яни

Постановка проблеми. Актуальність пошуку власної ідентичності на сучасному етапі розвитку тих спільнот, які донедавна не мали самостійного державно-політичного оформлення (зокрема й української та білоруської), набуває надзвичайно важливого значення насамперед у площині встановлення їхніх етногенетичних першовитоків. На рівні національної історіографії це виявляється у дослідженні формування того або іншого титульного етносу, що зумовлює, з одного боку, поліваріантність поглядів на означений процес, а з іншого – спричиняє появу чималої кількості поглядів псевдоетнічної міфотворчості. Така специфіка властива сьогодні всім східнослов'янським історіографіям, які намагаються переосмислити цей сегмент минулого спільнот, які вони репрезентують у науковому просторі. Проте, їхній аналіз переконує, що, зосереджуючись, як правило, лише на власних етнічних ретроспективах, вони майже не цікавляться новими поглядами на цю проблематику, які пропонують “сусідні” науковці. Відсутність же наукового діалогу, зокрема між сучасними східнослов'янськими історіографіями щодо етнічної історії східних слов'ян у домонгольський період, значно звужує дослідницькі можливості, консервуючи ті чи інші новітні версії в межах їхніх наукових парадигм.

Мета. Симптоматичною, отже, виглядає ситуація, коли, скажімо, українські та російські фахівці майже не згадують (або й не здогадуються про існування) білоруських колег і не долучають до студіювань їхніх нових розробок, зокрема стосовно означеної етно-історичної проблематики. Відтак, метою пропонованого дослідження є аналіз сучасних тенденцій у межах білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, що сприятиме глибшому усвідомленню тих питань, які пов'язані з етносоціальним розвитком цих спільнот в історико-етнологічному контексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом пропонована проблематика поки не набула помітної рефлексії ані в українській, ані в російській, ані навіть у білоруській історіографіях, згадуючись фахівцями побіжно або в рамках локальних дискусій навколо дотичних до східнослов'янського етногенезу питань. Своєю чергою це зайвий раз підкреслює важливість і вчасність такого аналізу, враховуючи його “розкутість” відносно обмежень національної історіографічної перспективи, які часто стоять на заваді дослідницькій об'єктивності.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто відзначити, що сьогодні по суті відбувається не просто відродження, а переінсталяція білоруського національного проекту, зокрема в частині його національної історичної науки, що неминуче веде до її посиленої “етнізації” (тобто, пошук власної етнічності в історії). Форматування ж власного етнічного “я” можливе, як відомо, тільки в умовах бінарної опозиції “ми” – “вони”. Відсутність натомість, згадуваного вище, історіографічного діалогу між сучасними східнослов'янськими дослідниками зумовлює, на нашу думку, лише посилення “авто-етно-історіографічних стереотипів”, які шкідливі і для науки, і для суспільного розвитку загалом. Актуальність проблеми особливо виокремлюється на тлі тієї відчутної політизації, що завжди мала місце відносно етногенетичної специфіки спільнот східних слов'ян.

У свою чергу це вже істотно шкодить пошуку спільнотної ідентичності на сучасному етапі, й у нашому контексті – передусім білоруської спільноти. Це відчувають і нинішні білоруські інтелектуали, а отже, процес “пізнання себе” неминуче вимагає й “пізнання Іншого”. Відтак, ми також прагнемо через аналіз етноісторіографічної рефлексії “Іншого”, спробувати наблизитися до глибшого самоусвідомлення й одночасно надати можливість через цей історіографічний стереотип відносно “Іншого” дозволити йому (тобто, Іншому) також спробувати поглибити вже своє самоусвідомлення. По суті таке моделювання в межах історіографічного дискурсу спонукає потребу дослідження “вторинної реальності”, “себе через Іншого”.

Як зауважує О. Шутова, постмодерністськи налаштовані дослідники показали, що поняття про “Іншого” в процесі самоідентифікації має вирішальне значення. “Як визначає себе група? Через пошук, відчуття спільного та відмінностей, використовуючи певну точку референції – Іншого. Іншого з великої літери, оскільки його наявність виявляється постійним і необхідним фактором ідентифікації” [1, 83]. Принаймні, це сприятиме й подоланню національних комплексів (зокрема й меншовартості), а в білоруській історичній літературі можливо не буде автопереконань, що “ми не гірші за поляків, чехів, угорців, українців, росіян” [2, 176].

Звісно, буде помилковим стверджувати, боцімто сучасні білоруські дослідники не свідомі тих проблем, із якими вони сьогодні зіштовхнулися, зокрема у сфері етнічної проблематики. До того ж вони чудово розуміють й потребу розширення меж дослідницького поля в цьому напрямі та поглиблення діалогу між представниками і різних історіографічних шкіл, і різних наукових дисциплін. Наприклад, таку позицію демонструє сьогодні С. Віцязь: “Однозначний результат має натуральний методологічний висновок: вивчення етногенезу білорусів необхідно рішуче виводити за традиційні межі, принципово спрямовуючи увагу на дослідження генезису, рухів, впливів і т. д., що очевидно потребує скоординованих полідисциплінарних зусиль і розгорнутої міжнародної взаємодії” [3, 33].

Аналіз білоруської наукової літератури щодо етнічної історії східних слов’ян, зокрема й етногенезу білорусів, дозволяє деяким білоруським ученим інтерпретувати цей напрям як доволі актуальний. Отак, І. Чаквін підкреслює: “Коли ж виник білоруський народ як особна слов’янська етнічна спільнота, де його етногенетичні корені, які стародавні племена заклали його етногенетичне підґрунтя, якою мірою він близький чи споріднений з іншими слов’янськими народами і що стало причиною виникнення етнічної своєрідності білорусів – ці питання визначають суспільну й наукову актуальність зазначеної проблеми і в наш час” [4, 6]. Інші дослідники зауважують на дворівневості цієї проблематики. З одного боку, ситуацію ускладнює надто бідна джерельна база, з іншого – суб’єктивний рівень, пов’язаний із методологічними позиціями, “особливо у питаннях етнічної ідентифікації населення східної Європи”. На думку Г. Семянчука, “вирішення цієї проблеми на теперішній момент має першопочаткове значення” [5, 9].

Згадана вище неминуха “етнізація” сучасної білоруської історіографії виявляється зокрема й у спробах розглядати всю білоруську історію з позицій “етнічності”. Так, А. Кравцевич пропонує для її періодизації застосовувати саме “етнічний критерій”. З цього приводу він зокрема зауважує: “Країна під назвою “Білорусь” має місце в історії людства тільки завдяки існуванню білоруського етносу. Тому основна періодизація історії цієї країни не може бути нічим іншим як хронологією етнічної історії білорусів” [2, 175]. Це доволі дискусійна пропозиція, а тому слід погодитись із С. Куль-Сяльвестровою, яка з приводу твердження А. Кравцевича відзначила: “Коли робиться періодизація, то що залучається в якості критерію функціонування, існування білоруського етносу? Що є етнос? Що є білоруськість? тощо” [2, 179]. Окрім цього, не зовсім зрозуміло, як бути з історією Білорусі, що таки мала місце до формування білоруського етносу, а також, що робити з дійсно рубіжними політичними подіями в історії (наприклад, з Другою світовою війною)?

Щоправда, не можна не відзначити і той факт, що деякі сучасні білоруські науковці цілком слушно та вмотивовано намагаються розширити теоретично-методологічний арсенал пошуків, зокрема засобом звернення до дослідницьких практик суміжних наукових дисциплін. Наскільки виправданими будуть такі дії, звісно, покаже час. Отак, А. Дзермант і С. Санько, розробляючи “автохтоністську балтську модель білоруського етногенезу”, намагалися, згідно їхніх запевнень, “несуперечливо ув’язати весь комплекс даних, накопичених у пріоритетних для етногенетики дисциплінах, таких як фізична антропологія й етногеноміка, лінгвістика, археологія й історіографія, етнографія, фольклористика та деяких інших (цікаво, яких? – К.І.), які не залежать від примх дослідників відносити факти до релевантих і не релевантих” [6, 236].

З огляду на це, доречно детальніше зупинитися на версіях етногенезу східних слов’ян, зокрема білорусів, які пропонують у сучасній білоруській історіографії такі суміжні дисципліни, як археологія, антропологія, генетика, лінгвістика. Так, С. Вяргей у найновішій колективній монографії з археології Білорусі зауважує, що питання етнічної історії є традиційно складними для цієї галузі науки. Тому у пропонованому виданні під час створення відповідної схеми етнокультурного розвитку дослідники прагнули комплексно

підходити до джерел, широко залучаючи дані інших гуманітарних наук. Однак, на думку вченого, “все ж таки основні положення етнічної історії стародавнього населення Білорусі будуються на археологічних матеріалах, які дають можливість простежити процеси його розселення, міграцій, елементи культурних запозичень, асиміляції прийшлих або місцевих племен і утворення нових етносів” [7, 433].

Співставлення відомостей із різних джерел дало змогу сучасним білоруським археологам дійти висновків про приналежність східним балтам таких археологічних культур, як дніпровська, штрихованої кераміки, мілоградська, банцерівська, тушемлянська; західні балти відіграли важливу роль у формуванні культури східнолитовських курганів. Присутність германців на території Білорусі пов’язується з носіями вельбарської культури II–IV ст. Натомість донині дискусійною залишається етнічна приналежність зарубинецької культури. Типологічну близькість з київською культурою вдалося простежити щодо таких слов’янських культур, як колочинська, пенківська та певною мірою празька. Щодо періоду раннього середньовіччя, то “стрижнем етнічних процесів на території Білорусі стають взаємовідносини балтів і слов’ян” [7, 433–434].

Із тим, що початок слов’янства на території Білорусі пов’язаний з київською археологічною культурою (яку дехто відносить до “реліктової гілки гіпотетичної протослов’яно-балтської спільноти”), погоджуються не всі фахівці, наголошуючи на загалом слабкій дослідженості її решток [8, 110–147; 6, 247]. Незважаючи на етнічну невизначеність зарубинецької культури, А. Єгорейченко переконаний, що “участь її носіїв і їхніх нащадків у становленні слов’янського етнічного масиву не викликає сумнівів” [9, 270]. Дискусійним залишається й питання про етнічну приналежність колочинської культури, адже, крім слов’янської прив’язки, деякі дослідники доводять її належність балтам [10, 37]. Натомість Г. Штихов вважає, що найімовірніше ця культура справді була балтською, але знаходилася під потужним впливом слов’ян [11, 130]. У свою чергу А. Кравцевич переконує, що “етнічна історія білорусів починається від VI ст., з приходом на балтські й угро-фінські землі Подніпров’я та Подвиння слов’ян – носіїв празької культури” [2, 175].

Отже, не важко помітити, що етнічна історія білоруських земель на цьому етапі так чи інакше пов’язана з археологічними культурами балтського конгломерату місцевого населення. І лише в V–VI ст. у Західному Поліссі з’явилося населення празької культури, у слов’янській приналежності якої науковці не мають жодних сумнівів. Саме з цим процесом археологи пов’язують інтенсифікацію соціально-економічного життя, зокрема виникнення багатьох міст, що й стало основною причиною доволі швидкої асиміляції балтського населення. Саме тому, як переконує Г. Штихов, “важливо брати за найважливішу віху в історії Білорусі VI ст. і шерег наступних століть і вважати їх раннім середньовіччям у Білорусі” [11, 124]. Варто також зауважити, що саме на основі встановлених археологами тісних взаємин слов’ян і балтів на додержавному етапі розвитку східних слов’ян базується й так звана “субстратна теорія”.

Останню, як доводять деякі сучасні білоруські вчені, підтверджують і дані антропології, що володіє методами визначення ступеня спорідненості між давніми і сучасними спільнотами. Відтак, сучасні білоруські антропологи спробували порівняти в межах цього підходу групи білорусів, литовців, українців, росіян і поляків, які проживають на території Білорусі. Було встановлено, що до гіпотетичного пласта предків найближчими є білоруси та литовці [12, 7–11]. Крім цього, вивчення матеріалу за 12 основними генами показало, що литовський етнос відрізняється від білоруського на 2 гени, російський – на 8, український – на 4, польський – на 6 генів. Це, на думку Г. Штихова, яскраво підтверджує значимість архаїчної балтської основи білоруського етносу [13, 324].

Враховуючи наведені результати, деякі сучасні білоруські дослідники йдуть ще далі, переконуючи, що основою білоруського етносу дотепер є саме балти, а не слов’яни, масової міграції яких на землі сучасної Білорусі взагалі не було [14, 8]. На цій основі будують свою гіпотезу А. Дзермант і С. Санько, згідно якої, білоруси, по-перше, є безпосередніми нащадками першопоселенців краю; по-друге, жодні міграції не вплинули на їхній антропологічний вигляд; по-третє, не було жодної слов’янської міграції та по-четверте, найбільша схожість нинішніх білорусів пов’язана із балтійськими народами. Ці тези, як вважають їхні творці, “явно суперечать загальноприйнятому погляду на походження білорусів і дозволяють ставити під питання правильність їхнього долучення до слов’янської етнічної спільноти” [6, 240–241]. Попри сміливість подібних припущень, на нашу думку, ця гіпотеза навряд чи

матиме далекосяжні наслідки, бо антропологічна єдність будь-якого населення, а тим більше настільки стародавнього, поняття доволі умовне. І відносно балтів, і відносно слов'ян. Отак, ще радянські антропологи, зокрема В. Алексєєв, довели неоднорідність антропологічного складу різних груп східних слов'ян, зокрема й унаслідок їхніх контактів із балтами та фіно-уграми. У цьому контексті більш перспективним може бути дослідження рівня антропогенетичних зв'язків білоруського етносу з його сусідами, що зокрема демонструє у своїх студіях сучасний білоруський антрополог А. Мікуліч [15].

Вагома роль археології й антропології у дослідженні етногенезу східних слов'ян безперечно не викликає жодних сумнівів. Однак у цьому питанні дослідники мають рахуватися й із висновками лінгвістів. Тому варто погодитися з Е. Загорульським, що “без лінгвістичних координат використовувати навіть добре датовані археологічні культури для визначення початків слов'ян неможливо” [16, 154]. Щоправда, з іншого боку, як зауважує цей же фахівець, “напевно, найбільшою перепорою у вирішенні хронологічних питань слов'янського етногенезу є відмітне розуміння лінгвістами механізму виділення слов'ян із попередньої (індоєвропейської – К.І.) спільноти” [16, 156]. Отже, залучення лінгвістичних даних також не вирішує усіх проблем у галузі дослідження етнічної історії східних слов'ян, хоча безсумнівно багато в чому й допомагає.

Характерною тенденцією у межах сучасної білоруської історіографії відносно етногенезу східних слов'ян є поява, так би мовити, альтернативних версій саме етногенезу білорусів. Наприклад, подібний підхід демонструє С. Віцязь, який пропонує “поліетнічну (індоєвропейську) концепцію етногенезу білорусів”, у якому “взяли змістовну участь балти, іранці, германці (переважно скандинави) та слов'яни”, що у свою чергу “дозволяє розглядати Білорусь як хранительку стародавнього індоєвропейського генофонду” [3, 33]. Не менш “екзотичною” є й версія Я. Філіповіча, згідно якої, “білоруси походять від індо-іранців Причорномор'я, як і всі народи, котрі тепер називаються слов'янськими, і саме від цих індо-іранців пішла наша білоруська мова – найстародавніша мова серед слов'янських мов” [17, 22].

Не уникла сучасна білоруська історіографія етнічної історії східних слов'ян й тенденції до антинаукової міфологізації цієї сфери. Це в принципі властиво сьогодні всім східнослов'янським історіографіям (особливо російській). Такою зокрема можна вважати книгу В. Пьянова “Древность славян” (2005). Уже на самому початку автор істотно заплутує ситуацію, відзначаючи, “що структура розділів книги не завжди відповідає розкриттю тих чи інших понять у тому чи іншому розділі” [18, 5]. В аналізі історіографії серйозно обговорюється “проблема” щодо “походження слов'ян як прибульців із Великої Медведиці” [18, 7]. Давньоіндійське походження білорусів засвідчують сучасні населені пункти в Білорусі з назвою “Карма”, а звичай слов'янського землеробства призвели до розквіту цивілізації на берегах Нілу. Причому тотальну колонізацію Стародавнього Світу слов'янами забезпечила “слов'янська традиція стимулювання дітонародження”, очевидно, властива тільки їм. На жаль, подібні фантазії знаходять своїх прихильників серед сучасників, але найгірше те, що вони істотно шкодять пошукам істини, створюючи негативний образ реальної науки, яка начебто “зловмисно” приховує від усіх “правду”.

До науково виважених альтернативних версій етногенезу білорусів можна зарахувати і т.зв. “крявіцку канцэпцыю”, згідно якої етнос білорусів сформувався на основі східнослов'янських племен кривичів, дреговичів і радимичів без стадії “спільної колиски” давньоруської народності. Проте, непереконливість цього підходу полягає насамперед у тому, що вона не спроможна пояснити появу білоруської етнічності серед населення Південної Білорусі, адже кривичі мешкали на Півночі країни. Не більше ясності вносить і “фінська” версія, згідно якої саме фіно-угорський субстрат є первинним в етносі білорусів. Зустрічаються також концепції, що взагалі заперечують самостійне формування й існування етнічної спільноти білорусів (“польська”, “великоросійська”), які сучасні білоруські історики піддають цілком справедливому запереченню [Див. напр.: 18, 309–310].

Не надто переконливою (як ми вже в цьому могли переконатися вище) є й “автохтонна балтська” гіпотеза, згідно якої “білоруси – це слов'яномовні балти” (А. Дзермант, С. Санько). Крім антропологічної відносності її “доказової бази”, значною проблемою є й намагання хоч якось пояснити, чому балти почали розмовляти слов'янською мовою. На думку її adeptів, “у поширенні слов'янської мови [основну роль] відіграли метаєтнічні військово-торговельні корпорації “русі”, серед яких переважали вихідці зі Скандинавії” [6, 251]. Тобто слов'янізували

білорусів-балтів не слов'яни! Не покращує ситуації й застереження щодо умовності терміну “балти”, який, згідно Ф. де Сосюра, являє собою “конвенційний, довільний знак” [6, 252], тобто вже й балти – не зовсім балти, але зовсім не слов'яни?!

Невдовзі по публікації цих міркувань А. Дзермант і С. Санько змушені були дискутувати з досить умотивованими застереженнями (передусім у філологічному вимірі) відносно їхньої гіпотези “балтського автохтонізму”, висловленими Ю. Пацюпою. На думку останнього, пропонувані “голые дапушчэньня” можна робити “тільки цілком абстрагувавшись від фактів історії білоруської мови” та “повірити їм може тільки той, хто нічого про ці факти не чув” [20, 165]. Спростовуючи доводи свого опонента, А. Дзермант і С. Санько, між іншим, наголошують на тому, що, “декларована” перевага слов'ян на території Білорусі, “вимагає спеціального наукового аналізу, якому прихильники масової слов'янської міграції ніколи не надавали належної уваги” [21, 198].

Однак подібний докір можна закинути й цим дослідникам, гіпотеза яких викладена у жанрі невеликої розвідки, а не солідної наукової монографії, де проблемі була б надана “належна увага”. Загалом же ситуація із відсутністю спеціальних наукових досліджень у сфері етнічної історії східних слов'ян на рівні дисертацій і монографій є поки що типовою у межах сучасної білоруської історіографії. З іншого боку, як уже відзначалося, це зумовлює псевдонаукові спекуляції у вигляді відверто надуманих і неправдивих (зате, сенсаційно привабливих) гіпотез. Водночас надмірне захоплення “антропологізацією” в дослідженнях білоруського етногенезу створює ілюзію, що етнічне виявляється в першу чергу через біологічне, що є неприпустимо з погляду етнологічної методології.

З огляду на представлену вище версію “антропологічної тотожності” сучасних білорусів давнім балтам, не можна не зупинитись на одній із книг, яка хоч і є вельми закономірним наслідком подібних теоретизувань, проте, викликає серйозне занепокоєння. Мова йде про нещодавно опублікований твір редактора газети “Секретные исследования” В. Деружинського “Таємниці білоруської історії”. Звісно цей публіцистично-популярний опус можна було б залишити осторонь і не згадувати про нього в межах аналізу сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, тим більше його автор не є фахівцем з історії взагалі. Можна було б і лише поспівчувати авторові в його намаганнях переконати всіх, що білоруси, українці та росіяни – не слов'яни [22, 49] (втім, до нього це робилося вже неодноразово), якби не одне “але”. Цим “але” є яскраво виявлений расовий підхід до етногенезу, насамперед білоруського: “Етнос – не просто народ, – каже він, – а рідня однієї крові” й “національні традиції етносу – це в першу чергу генетичні особливості сім'ї” [22, 555]. Крім того, що наукою давно доведено помилковість “біологізації” етнічності, подібні погляди є доволі небезпечними на рівні їхнього суспільного сприйняття. Наслідки ж “расової винятковості” одного етносу людство (і не в останню чергу самий білоруський етнос) вже відчувало в усій повноті в середині ХХ ст.

До альтернативних версій білоруського етногенезу, що сьогодні з'явилися в історіографії, можна віднести “порубіжну”, котру пропонують А. Кравцевич, А. Смоленчук і С. Токть. Вони трактують поняття “порубіжжя” як зону давнього культурно-цивілізаційного конфлікту Заходу і Сходу Європи. Виходячи з цього, дослідники намагалися “розглянути вплив цивілізаційного Порубіжжя на процес етногенезу білорусів, на формування білоруської нації й особливості її менталітету та культури пам'яті” [23, 5]. Утім, за уважнішого аналізу цього підходу, можна констатувати, що за своїм змістом він є лише версією інтерпретації т.зв. “субстратної теорії”. Адже дослідники досить недвозначно стверджують, що саме “балто-слов'янські контакти стали одним із найважливіших факторів етногенезу білорусів” [23, 207].

Аналіз сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду в цілому переконує нас, що серед незалежних білоруських дослідників панівною сьогодні є саме “субстратна теорія”, хоч і з різними, як ми могли вже переконатися, її модифікаціями. Джерела цієї концепції сягають ще радянських часів, зокрема досліджень російського археолога В. Седова [24], який висунув гіпотезу про відчутний вплив “балтського субстрату” на етногенез білорусів (т.зв. слов'яно-балтський симбіоз). Звісно, це суперечило загальноприйнятій радянській заідеологізованій трактовці етногенезу східних слов'ян (з “єдиної народності”), тому більш менш помітного розвитку ця теорія набула вже зі здобуттям Білорусією незалежності. В межах названого напрямку йде мова також про фіно-угорський субстрат в етногенезі росіян і скіфо-сарматський – в українському.

Сьогодні концепція балтського субстрату в етногенезі білорусів, хоч і отримала широке визнання в науковому співтоваристві країни, але поки що так і не набула завершеного концептуального ґрунтового оформлення у вигляді чітко структурованої наукової теорії.

Найбільшим прихильником “субстратної теорії” у сучасній білоруській історіографії є археолог Г. Штихов, згідно досліджень якого, картографування відповідних старожитностей свідчить, що географічний ареал давньобалтських поселень у Східній Європі передував старобілоруському населенню, а це “наперед визначило участь балтського субстрату (підоснови) в подальшому формуванні місцевих популяцій, топоніміки, антропологічних рис” [13, 323]. Починаючи з кінця VII ст., відбувалося широке проникнення слов’ян в області, де знаходилися балти, що зумовило слов’янізацію дніпровського балтомовного населення. Причому, згідно думки Г. Штихова, це невдовзі вже простежується за зовнішнім виглядом кривичів-полочан, дреговичів і радимичів [13, 325]. З іншого боку, асимілювалися не лише балти, а й самі деінде асимілювали слов’ян. Хоча саме “слов’янізація” виявилася потужнішою, а відтак, слов’яни (хоч і етнічно “доповнені” балтами) стають основним населенням білоруських земель. Оскільки, як зауважує археолог, білоруський етнос формувався внаслідок поступової асиміляції слов’янськими племенами балтського населення, постільки при цьому мало відбуватися взаємопроникнення слов’янської та балтської мов, культур і ментальностей [25, 36].

Прихильність до цієї концепції демонструють й інші сучасні білоруські науковці. Так, В. Орлов і Г. Сагановіч, підкреслюючи, що обшири, зайняті кривичами, дреговичами та радимичами, окреслили зону майбутньої етнічної території Білорусі, наголошують: “Специфікою ж, яка виокремлювала її серед інших східнослов’янських територій, став виразний балтський етнічний вплив” [26, 7]. Саме ця концепція покладена й в основу синтетичної версії історії Білорусі, авторства Г. Сагановіча. Як стверджує цей історик, саме локальні варіанти (балтської за етнічною належністю) банцерівської археологічної культури “стали тією основою, на якій з приходом слов’ян почали формуватися нові етнічні спільноти. Таким чином, – підсумовує автор, – балтомовні племінні угруповання виявилися субстратом (підосною) білоруського етногенезу” [27, 16–17].

Балтський субстрат у сенсі стрижневого чинника білоруського етногенезу розглядає і Г. Семянчук, також підкреслюючи, що з появою у IX–X ст. сталих укріплених поселень із адміністративними функціями (Полоцьк, Вітебськ, Мінськ, Турів) слов’янізація місцевого люду в більшості білоруських регіонів істотно посилилася. Внаслідок цього сформувалися нові етнічні спільноти, відомі за джерелами як дреговичі, радимичі та кривичі, в культурі та мові яких змішалися слов’янські та балтські елементи. Це були “вже етнічні групи нової якості, в яких переважали слов’янські риси” [5, 18].

Виходячи з положень “субстратної теорії” свою “етнічну” періодизацію історії Білорусі (про що вже йшлося) вибудовує й А. Кравцевич. На думку останнього, саме VI ст. – це перший рубіж в етнічній історії білорусів, пов’язаний із появою на білоруських теренах слов’ян і початком процесу балто-слов’янських контактів. Характерною особливістю останніх, як зауважує фахівець, була їхня хронологічна нерівномірність. Якщо на Подніпров’ї і Подвинні цей процес в основному завершився в XII–XIII ст., то на Понеманні він тягнувся аж до середини XX ст., але “скрізь результат був однаковим – поширення етнічної білоруської території”. Саме тому, як переконує вчений, “процес балто-слов’янських контактів можна однозначно оцінити як найзначніше (<буйнейшае>) явище в історії країни” [2, 176].

Не так давно А. Кравцевич, спільно з А. Смоленчуком і С. Токтем, запропонували “порубіжний” варіант “субстратної теорії”, згідно з яким, етнос, що створив Білорусь – “країну багатопланового порубіжжя”, – сам “сформувався на етнічному Порубіжжі й, по суті, є продуктом міжетнічного контакту східних балтів зі східними слов’янами” [23, 5]. Причому “виникнення білоруського етносу, – на думку цих дослідників, – пов’язане з найбільшим явищем європейської історії – Великим переселенням народів”, по завершенні якого (рубіж X–XI ст.) “можна вже оцінювати наслідки розселення слов’ян”, зокрема на території Білорусі. Адже “тут як результат балто-слов’янської взаємодії сформувалися нові етнічні утворення – субетноси, які в наступні століття злилися в білоруський народ” [23, 7, 14, 16–17]. Окрім згаданих, апологетами “субстратного підходу” в сучасній білоруській історіографії є також І. Марзалюк [28; 29], С. Морозова [30, 36], А. Медведєв [31, 10–15], Л. Дучиц [32, 15–30] та інші дослідники.

Однак далеко не всі білоруські історики поділяють погляд щодо правомірності теорії “балтського субстрату” в етногенезі білорусів. Хоча основне вістря критики щодо цієї концепції спрямоване, по суті, лише на визначення міри й ступеня впливу балтських субстратних елементів культури та мови на етнічні особливості білорусів. Частина опонентів переконує, що цей вплив був незначним, інші наголошують на стадіальній непослідовності теорії В. Сєдова. Як зауважує І. Чаквін, відзначається, наприклад, що давні культурно-мовні особливості, які з’явилися у східнослов’янського населення Білорусі в процесі асиміляції балтів, творилися спочатку в союзі племен кривичів, дреговичів і радимичів, потім у західній групі давньоруської народності, а не перейшли безпосередньо від балтів до білорусів [4, 7].

На наше переконання, багато в чому успіх у дослідженні етнічної історії східних слов’ян, зокрема й білорусів, залежить передусім від об’єктивної реконструкції загальнослов’янського етногенезу. На жаль, у сучасній білоруській історіографії цією проблематикою на належному науковому рівні поки що ніхто не займається, а це безумовно перешкоджає й студіюванням відносно етногенезу власне білорусів. Зокрема важливим і актуальним питанням залишається “пошук” прабатьківщини слов’ян. Відзначаючи, що навіть провідні дослідники цієї проблеми “елементарно заплуталися”, білоруський історик С. Рассадін у своїй статті, присвяченій історіографії відносно прабатьківщини слов’ян, простежує й інші “сюрпризи”, котрі підносять “серце слов’янщини” науковцям [33, 101–105].

Невирішеність цієї проблеми значно звужує евристичні можливості істориків, які змушені висловлювати свої міркування, внаслідок цього, переважно в гіпотетичному ключі. Так, наприклад С. Морозова, досліджуючи етногенез білорусів, стверджує: “Слов’яни виділилися з індоєвропейської спільності одночасно або трохи пізніше балтів. Задовільної відповіді на питання щодо слов’янської прабатьківщини немає. На Білорусь вони прийшли швидше за все із Західної і Центральної Європи, з межиріччя Вісли та Ельби” [19, 305]. Тобто суцільне припущення, котре не підтверджене жодними об’єктивними фактами.

Зрештою, навіть противники концепції слов’янської міграції на землі сучасної Білорусі змушені визнавати ключовим саме питання загальнослов’янського етногенезу. Таку позицію зокрема демонструють А. Дзермант і С. Санько: “Справжньою проблемою є не балтська основа білоруського народу, але етногенез слов’ян і адекватне обґрунтування процесу слов’янізації автохтонного населення. Розв’язання цієї проблеми так само неможливо обмежувати тільки рамками географічної локалізації праслов’янського етносу на обширах або між Віслою і Одером, або між Дніпром і Бугом, хоча б тому, що обов’язково треба мати на увазі прийняту більшістю лінгвістів теорію про розвиток слов’янських мов з периферійних балтських діалектів” [21, 198; 34, 164–182].

Відомо, проте, що вже на початку свого існування теорія так званого “балтослов’янської прамови” зазнавала обґрунтованої критики з боку таких відомих лінгвістів, як І. Бодуен де Куртене, А. Мейє, Я. Ендзелін та ін. У наш час чимало авторитетних фахівців вважають її штучною побудовою та намагаються говорити переважно про тривалі контакти балтських і слов’янських мов, про паралелізм їхнього розвитку, що цілком пояснює природу тих загальних явищ, якими ці мови характеризуються. Однак, як переконує Е. Загорульський, саме об’єднання зусиль археологів і лінгвістів дозволить вирішити проблему датування початку слов’янського етногенезу [16, 159]. При цьому, найбільш вірогідною причиною виникнення слов’ян, і балтів, і германців, дослідник вважає потужну етнічну міксацію, котра своєю чергою стала основною причиною розладнання індоєвропейських діалектів і утворення відокремлених мовних груп або окремих конкретних індоєвропейських мов [16, 157]. Зрештою, Е. Загорульський доходить висновку, що балти, слов’яни і германці виділилися одночасно із середовища північних індоєвропейців після приходу останніх в європейську область північніше Карпат. Сталося ця приблизно у середині III тис. до н. е. [16, 162, 166].

Незважаючи на появу альтернативних варіантів у дослідженні етногенезу східних слов’ян, зрештою, як не важко переконатися, більшість концепцій у сучасній білоруській історіографії щодо етногенезу зокрема білорусів наголошують моноетнічне походження останніх, тобто саме із слов’янського етнічного конгломерату. Заперечення ж етнічних контактів між різними етносами та як результат цього – взаємовпливи між ними є помилковим. Яскравим прикладом цьому є й етнічна історія білоруського етносу. Тому білоруські історики виділяють декілька етапів його етногенезу, хоча в цьому простежуються й певні намагання “задавнити” існування білоруської етнічної спільноти, що, втім, є

характерним і закономірним явищем для будь-якої національної історіографії, котра перебуває на стадії концептуального оформлення.

Промовистим прикладом цього може бути й один із варіантів синтетичної “Історії Білорусі”, опублікований 2000 р. у вигляді курсу лекцій. У ньому автори виділяють чотири “великі етнічні епохи” в етногенезі білорусів. Перша починається з доіндоєвропейського населення, наступна вже пов’язана власне з індоєвропейцями та “визначається як балтська”. Третій етап пов’язаний зі слов’янським заселенням Білорусі (від III ст. до н. е.). Останній – з кінця XIV ст. – до наших днів [35, 8]. У цьому ж посібнику С. Морозова більш конкретно стверджує, що “етнічна історія населення на території сучасної Білорусі бере свій початок з епохи палеоліту – більше 40 тисяч років тому”. Хоча “мова цих *прабілорусів* (виділення С. Морозової. – К.І.) невідома”, швидше за все, “вони мали світлу шкіру, русяве волосся, блакитні очі, були високими та кремезними – риси, властиві більшості сьогodнішніх білорусів” [19, 302].

Подібні твердження про витоки білоруського етносу з палеоліту властиві сьогodній іншим працям з історії країни. Так, у шеститомній “Історії Білорусі”, що з’явилася 2007 р., з цього приводу відзначається: “Ми дотримуємося тієї думки, що ніякі переселення не могли повністю змінити населення території. Це дає підставу вважати предками білорусів племена, які мешкали тут у доіндоєвропейський період” [11, 323]. На посилення цього висловлювання наведемо думку антропологів, висновок яких “дозволяє нам із значною впевненістю вважати сучасних білорусів прямими нащадками місцевого стародавнього населення”. Причому “фактичне формування антропологічного типу швидше за все відбувалося протягом 100–150 поколінь, що подовжує наше (тобто, білоруське. – К.І.) походження від палеоєвропеїдів часів першого населення неоліту”. Звідси й закономірне резюме: “фактично у вельми давні часи склалися передумови формування білорусів” [11, 324]. Безперечно, за такою логікою, ці “передумови” не важко буде відшукати й у процесах еволюції архантропів, яких все ж таки проблематично визнати протобілорусами. Загалом же подібні намагання “задавнити” етнічні витоки певного етносу являються, зрештою, хоч і бажаним, але не зовсім коректним перебільшенням.

На заваді “антропологічній стабільності” населення Білорусі стоять і дослідження археологів, які простежують доволі часті зміни населення на її теренах. Отак, до середини III тис. до н. е. тут домінували фіно-угри, а “в епоху раннього металу (кінець III тис. до н. е. – V ст. н. е.) етнічний склад населення Білорусі у значній мірі змінився – на ній розселилися індоєвропейці” [35, 303]. З останніх, як відомо, згодом виділилися і слов’яни, і балти, внаслідок симбіозу яких, згідно adeptів “субстратної теорії” (про що мова вже йшла вище), й почався білоруський етногенез.

Причому більшість сучасних білоруських істориків переконана, що слов’яни з’явилися на території Білорусі внаслідок великого переселення народів впродовж V–VI ст. Звідки вони мігрували поки достеменно невідомо, адже, як ми вже переконалися вище, проблема слов’янської прабатьківщини не вирішена донині. З VIII ст., згідно даних сучасних білоруських археологів, “зростають процеси слов’янізації місцевого балтського населення, що створює умови для початку нового етносу” [7, 434]. Упродовж IX–XIII ст. завершується асиміляція решток балтського населення та формування етнічного складу тогочасної Білорусі [49, 486]. Причому деякі дослідники переконують, що саме процес балто-слов’янських контактів мав “найбільш сильний вплив на формування білоруської ментальності” [23, 28].

Етнічні відмінності, що з’явилися на різних етапах етнічної історії спільнот східних слов’ян, дають змогу, на думку зокрема Г. Штихова, вести мову про те, що у білоруської, української та російської народностей був “свій шлях становлення етносу”. Щодо власне території Білорусі, то вчений переконаний, що східнослов’янське населення стало тут основним лише з X ст. [25, 34,35]. Тобто, з часу появи першої держави східних слов’ян – Київської Русі. Етнічний розвиток останньої також неоднозначно трактується сучасними білоруськими істориками.

Насамперед проблема полягає у т.зв. “білоруських” союзах племен, які буцімто з’явилися в результаті міжетнічних контактів слов’ян і балтів на території Білорусі. Мова йде про не раз уже згадуваних кривичів, дреговичів і радимичів. Це були, як стверджує той таки Г. Штихов, “якісно нові прабілоруські утворення, в яких переважали слов’янські риси й які посідали власне особливе місце серед інших східнослов’янських етносів” [13, 235]. Проте, незважаючи на всю привабливість такої інтерпретації, дотепер немає більш менш

адекватної характеристики цих груп населення, які фахівці традиційно іменують “союзами племен”, хоча вже сам цей термін є надто сумнівним і непереконливим, принаймні з погляду етнологічної науки. Ця категоріальна невизначеність зумовлює і не зовсім зрозумілу інтерпретацію означеного явища деякими сучасними білоруськими дослідниками, котрі зараховують ці східнослов'янські об'єднання одночасно і до етнічних, і до соціальних, і до етносоціальних, і до політичних, і до етнополітичних спільнот. Не менш дискусійним є і визначення цих утворень як “протобілоруські субетноси” [23, 17], адже субетноси – частина якогось вже сформованого етносу, але якого – дослідники не зазначають.

Висновки. Підсумовуючи аналіз основних тенденцій у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду, насамперед варто відзначити концептуальну нескристалізованість більшості пропонованих підходів, а також їхню методологічну слабкість і неформленість. Не менш характерною є й певна “заикленість” нинішніх білоруських дослідників суто на етногенезі білорусів, внаслідок чого з їхнього поля зору випадають інші східнослов'янські спільноти та загальнослов'янський етногенез, який власне становить початкову стадію перших. У свою чергу це ж, очевидно, зумовлює і майже цілковиту необізнаність із доробком сьгоднішніх російських і українських їхніх колег, про що свідчить і відсутність відповідних історіографічних студіювань, і посилянь у “білоруських” працях. З іншого боку, несправедливим буде не відзначити й позитивні риси сучасної білоруської історіографії означеної проблематики. Прикметно, що дослідники демонструють прагнення до розширення наукових практик, до пошуку нових підходів у інтерпретації цих дійсно непростих етноісторичних питань. Сучасні білоруські фахівці демонструють усвідомлення багатьох проблем у цій сфері, а відтак прагнуть до глибшої інтерпретації тих або інших питань, пов'язаних із етнічною історією східного слов'янства, що безперечно вселяє певний оптимізм і сподівання на якісну трансформацію історичної науки у сучасній Білорусі.

Список використаної літератури

1. Шутова О.М. Вопрос об идентичности и Другом в (пост)современной историографии / О.М. Шутова // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : Навук. зб. – Вып. 3 / Рэдкал. : У.Н. Сідарцоў і інш. – Мінск, 2007.
2. Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі / А. Краўцэвіч // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2002. – Т. 7.
3. Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя / С. Віцязь // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 21 : Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / Рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001.
4. Чаквін І. Походження білорусів. Сучасна історіографія проблеми / І. Чаквін // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 6.
5. Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра “калыску” беларускага народу / Г. Семянчук // Спадчына. – 2003. – № 6.
6. Дзермант А. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія / А. Дзермант, С. Санько // ARCHE. – 2005. – № 5.
7. Археалогія Беларусі : У 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А.А. Егарэйчанка, В.І. Шадыра, В.С. Вяргей і інш.; пад рэд. В.І. Шадыры, В.С. Вяргей. – Мінск, 1999.
8. Шукин М.Б. Рождение славян / М.Б. Шукин // Стратум : структуры и катастрофы : Сборник символической индоевропейской истории. – С.Пб., 1997.
9. Егарэйчанка А. Зарубінецкая культура / А. Егарэйчанка // Археалогія Беларусі: У 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А.А. Егарэйчанка, В.І. Шадыра, В.С. Вяргей і інш.; пад рэд. В.І. Шадыры, В.С. Вяргей. – Мінск, 1999.
10. Мядзведзеў А.М. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н. э. – VIII ст. н. э.) / А. М. Мядзведзеў // Беларускі гістарычны агляд. – 1994. – Т. 1. – Сш. 1.
11. Гісторыя Беларусі : У 6 т. – Т. 1 : Старажытная Беларусь : Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / Рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2007.
12. Мікуліч А. Этнічная гісторыя беларусаў паводле антрапалагічных дадзеных / А. Мікуліч // Беларускі гістарычны часопіс. – 1999. – № 2.
13. Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу / Г. Штыхаў // Гісторыя Беларусі : У 6 т. – Т. 1 : Старажытная Беларусь : Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / Рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2007.
14. Емельяничук В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) / В. Емельяничук // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1997. – Вып. 11.

15. Микулич А.И. Геногеография и этническая история народонаселения Беларуси по данным антропологии / А.И. Микулич // Балто-славянские исследования: Сб. науч. тр. – М., 1998; Мікуліч А. Антрапагенетычныя сувязі беларусаў з памежнымі этнасамі / А. Мікуліч // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 22 : Нацыянальныя пытанні / Рэдкал. : Э. Дубянецкі (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001.
16. Загорюльский Э.М. Проблема датирования начала славянского этногенеза / Э.М. Загорюльский // Працы гістарычнага факультэта : Навук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал. : У.К. Коршук (адк. рэд.) і інш. – Мінск, 2006.
17. Філіповіч Я. Маё бачанне этнагенезу беларусаў / Я. Філіповіч // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 22 : Нацыянальныя пытанні / Рэдкал. : Э. Дубянецкі (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001.
18. Пьянов В.И. Древность славян / В.И. Пьянов. – Минск, 2005.
19. Марозава С. Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII–XVI ст. / С. Марозава // Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. : Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.
20. Пацюпа Ю. Куды вядзе лёгкіка балцкага аўтахтанізму? / Ю. Пацюпа // ARCHE. – 2006. – № 1–2.
21. Дзермант А. Этнагенез беларусаў II : Яшчэ раз пра навуку і ідэалогію, або Куды вядзе “логіка здаровага розуму” / А. Дзермант, С.Санько // ARCHE. – 2006. – № 3.
22. Деружинский В.В. Тайны белоруской истории / В.В. Деружинский. – Минск, 2009.
23. Кравцевич А. Белорусы : нация Пограничья / А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть. – Вильнюс, 2011.
24. Седов В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В. Седов. – М., 1970.
25. Штыхов Г.В. У истоков белорусской народности / Г.В. Штыхов // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3.
26. Арлоў У. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918) : Падзеі. Даты. Ілюстрацыі / У. Арлоў, Г. Сагановіч. – Вільня, 2002.
27. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / Г. Сагановіч. – Мінск, 2001.
28. Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыя-культурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.) / І.А. Марзалюк. – Магілёў, 2003.
29. Марзалюк І.А. Да пытання аб этнічнай і палітычнай свядомасці ўсходнеславянскага насельніцтва ў X–XIII стст. / І.А. Марзалюк // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 1998. – Т. 1.
30. Марозава С. Вёска і яе гаспадарка ў IX–XIII ст. / С. Марозава // Гісторыя Беларусі : У 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. : Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.
31. Мядзведзеў А. Да пытання аб паходжанні беларусаў (па дадзеных археалогіі і мовазнаўства) / А. Мядзведзеў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1998. – Вып. 13.
32. Дучыц Л. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку другога тыс. н. э. / Л. Дучыц // Беларускі гістарычны агляд. – 1995. – Т. 2. – Сш. 1 (2).
33. Рассадин С.Е. “Samo serce słowianszczyzny”, или сюрпризы так называемой славянской прародины / С.Е. Рассадин // Працы гістарычнага факультэта: Навук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал. : У.К. Коршук (адк. рэд.) і інш. – Мінск, 2006.
34. Мартынаў В. Этнагенез славян : мова і міф / В. Мартынаў // Спадчына. – 1996. – № 4.
35. Гісторыя Беларусі : У 2 ч. – Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. : Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.
36. Археалогія Беларусі : У 4 т. – Т. 3 : Сярэднявекавы перыяд (IX–XIII ст.) / Пад рэд. П.Ф. Лысенка. – Мінск, 2000.

Одержавно редакцією 29.08.2012
Прийнято до публікації 18.10.2012

Анотацыя. *Ивангородский К.В. Новые версии этногенеза восточных славян в современной белорусской историографии.* В статье проанализированы новые подходы в современной белорусской историографии этнической истории восточных славян.

Ключевые слова: белорусская историография, этническая история, восточные славяне

Summary. *Ivangorodsky K.W. New versions of ethnogenesis of East Slavs in modern Belarusian historiography.* In the Article are analysed new approaches in modern Belarusian historiography of ethnic history of East Slavs.

Key words: Belarusian historiography, ethnic history, East Slavs

